

Stanislava Lištiak Mandzaková

Katedra špeciálnej pedagogiky
Pedagogická fakulta PU v Prešove
e-mail: stanislava.mandzakova@unipo.sk

Dagmar Marková

Katedra všeobecnej a aplikovanej etiky
Filozofická fakulta UKF v Nitre
949 74 Nitra, Ul. Hodžova 1
e-mail: dmarkova@mati.sk

Inštitucionálna sexuálna výchova osôb s mentálnym postihnutím na Slovensku / Institutional sexual education of persons with intellectual disabilities in Slovakia

Abstract

Authors of the report focus on the analysis of the current situation and problems in implementing institutional sex education in the Slovak school system. Particular attention to the sexual socialization of students with intellectual disabilities in special primary schools with a focus on content analysis and methodological issues of sex education. Emphasize the need for education on sexual and reproductive health, which should be according to the authors compulsory part of the school curriculum not only for students with intellectual disabilities.

Key words: sex education, special school, mental disability, methodology, sexual and reproductive health

ÚVOD

Formálny charakter sexuálnej výchovy na Slovensku nevyhovuje medzinárodným štandardom a holistickému ľudsko-právnomu prístupu. Ideologická kontroverznosť témy, nedostatok záujmu zo strany kompetentných školských orgánov i vzdelávacích možností pre pedagogických a odborných pracovníkov spôsobujú, že úroveň sexuálnej výchovy za väčšinou členských krajín Európskej únie zaostáva a nenapĺňa ľudsko-právne štandardy OSN ani odporúčania Výboru CEDAW o dostupnosti sexuálnej výchovy v školách (Rovňanová, 2012). Preto sa v príspevku zameriavame na analýzu aktuálnej situácie a problematických oblastí v realizovaní sexuálnej výchovy nielen na špeciálnych základných školách na Slovensku.

SEXUÁLNA VÝCHOVA V PRAXI ŠKÔL

Na Slovensku školská legislatíva nezaviedla sexuálnu výchovu ako povinný a samostatný predmet. Nevymedžila ani povinné minimum, ktoré by korešpondovalo so Štandardmi pre sexuálnu výchovu v Európe (WHO, 2010). V súčasnosti nie je politická vôľa uvedenú problematiku otvárať a riešiť na vedeckej úrovni, ale skôr politicky ideologizovať a mocensky využívať. Správy o tom, že na Slovensku nie je vzdelávanie o sexuálnom a reprodukčnom zdraví súčasťou školských osnov znepokojujú aj výbor OSN pre hospodárske, sociálne a kultúrne práva. To podľa výboru znamená, že žiaci a žiačky nie sú informovaní/é ani len o riziku otehotnenia v mladom veku a o sexuálne prenosných chorobách. Odporúča preto, aby Slovenská republika podnikla všetky náležité kroky a zaistila, aby žiaci mali v škole sexuálnu výchovu a vzdelávanie o reprodukčnom zdraví.

Aj napriek povinným schváleným učebným osnovám, sexuálnu výchovu v praxi realizuje len malá časť učiteľov. V tejto súvislosti Poliaková (1996) konštatuje, že napriek tomu, že otázky kvality a efektívnosti sexuálnej výchovy nadobúdajú osobitnú aktuálnosť a naliehavosť, prístup k ich riešeniu je nejasný. Učebné osnovy akoby neboli pre nikoho záväzné. Ich realizácia v edukačnom procese škôl je viac osobnou zainteresovanosťou učiteľa, ako vyjadrením záväznosti učebných osnov. Rovnako Lukšík, Supeková (2003) uvádzajú, že sexuálnu výchovu aj napriek povinným osnovám realizuje v praxi len malá časť učiteľov. V prostredí škôl a zariadení pre osoby s mentálnym postihnutím sa tiež nestretávame s plánovite prevádzanou sexuálnou výchovou. Väčšinou nebýva vnímaná ako dôležitá súčasť výchovy (Mandzákova, 2011).

SEXUÁLNA SOCIALIZÁCIA OSÔB S MENTÁLNYM POSTIHNUTÍM V ŠPECIÁLNYCH ZÁKLADNÝCH ŠKOLÁCH

Teórie sexuálnej socializácie sa zaoberajú osvojovaním si sexuálnych rolí v detstve a to predovšetkým počas primárnej socializácie, ktorá sa odohráva v kruhu rodiny. Na primárnu socializáciu a jej „výsledky“ (osvojené základné návyky, postoje, schopnosti, emočné väzby) nadväzuje socializácia sekundárna, ktorá má v západnej spoločnosti inštitucionalizovaný charakter v podobe vzdelávacieho systému. Rodinná socializácia však neprestáva pôsobiť po nástupe dieťaťa do školy, a tak vzniká možnosť konfliktu týchto dvoch svetov, pokiaľ ich pôsobenie nie je v súlade (Havlík, Koťa 2002; Smetáčková, Václavíková Helšusová 2006).

Na rozdiel od primárnej socializácie, ktorá sa nemôže uskutočniť bez emocionálnej identifikácie dieťaťa s významnými druhými, sekundárna socializácia vyžaduje len určitú mieru identifikácie tvoriacej bežnú súčasť medziľudskej komunikácie: „je nutné mať rád svoju matku, ale nie svojho učiteľa“ (Berger, Luckmann 1999, s. 139).

S touto rozdielnou mierou emocionality súvisí aj formálnosť a anonymita role učiteľa predstavujúceho inštitucionálneho funkcionára s formálnym poverením sprostredkovať vedenie spoločnosti – záleží na tom, či je učiteľ lepší alebo horší, jeho rola je však oddeliteľná od konkrétneho, nahraditeľného vykonávateľa.

Podobne je typizovaná rola žiactva (pre všetkých platia rovnaké pravidlá), hoci prístup vyučujúcich ku konkrétnym žiakom sa môže líšiť v závislosti na ich rodovej príslušnosti alebo socio-kultúrnom zázemí. Učiteľstvo nie je nikdy neosobné a učitelia sa často zaraďujú do okruhu významných druhých, od vzťahu učiteľ – žiak sa však očakáva určitý odstup porušovaný len vo výnimočných krízových situáciách (Berger, Luckmann 1999; Havlík, Koťa 2002; Smetáčková, Václavíková Helušosová, 2006).

Spoločnosťou riadená socializácia prebiehajúca v škole má podľa Helusa (2007) štyri základné komponenty:

- učivo stanovujúce jej obsah,
- ciele stanovujúce jej spoločenský účel,
- metódy stanovujúce postupy vedúce k dosiahnutiu týchto cieľov
- hodnotenie stanovujúce jej dosahovanú kvalitu.

Učivo je vytvárané na základe spoločenskej skúsenosti a obsahuje nielen spoločenské vedenie, ale aj spoločensky zdieľané hodnoty a normy (je sociálnym konštruktom). Vyjadrujú ho dokumenty ako sú osnovy, vzdelávacie programy a plány a učebnice, ktoré predstavujú formálne kurikulum.

Obsahové limity sexuálnej výchovy v špeciálnych základných školách

Na Slovensku sme v súčasnosti svedkami široko ponímanej sexuálnej výchovy (po obsahovej stránke¹). Napriek zdanlivo pozitívnemu a optimistickému hodnoteniu, je jej realizácia (od 1.9.2008) v rámci tzv. dvojúrovňového participatívneho modelu riadenia škôl. Ten je reprezentovaný hierarchicky nadradeným štátnym vzdelávacím programom, záväzným a východiskovým dokumentom pre následnú tvorbu školských vzdelávacích programov.

Štátny vzdelávací program vyjadruje hlavné princípy a ciele vzdelanostnej politiky štátu, vymedzuje všeobecné ciele škôl v podobe kľúčových kompetencií, zavádza prierezové témy a vymedzuje rámcový obsah vzdelania.

Školský vzdelávací program je základným dokumentom školy, podľa ktorého sa v ňom uskutočňuje výchova a vzdelávanie. Musí byť vypracovaný podľa školského zákona (Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní a o zmene a doplnení niektorých zákonov) a v súlade s príslušným štátnym vzdelávacím programom a zásadami jeho tvorby. Dáva priestor škole na tvorbu obsahu cez voľné disponibilné hodiny špecifické regionálne a lokálne podmienky i požiadavky. Školy nimi môžu posilňovať existujúce vyučovacie predmety alebo vytvoriť a zaviesť nové vyučovacie predmety, pre ktoré sú povinní vypracovať a schváliť učebné osnovy.

Pre učiteľov, ktorí by hľadali v Štátnom vzdelávacom programe návod na realizáciu sexuálnej výchovy, je nutné konštatovať, že sa v ňom nič takéto nájsť nedá. Celý

¹ Obsahom sexuálnej výchovy sú vedomosti, postoje, zručnosti, návyky a správanie, ktoré má žiak v priebehu sexuálnej výchovy získať.

projekt obsahu sexuálnej výchovy je ponímaný skôr ako odporúčenie, ktoré učiteľ na základe princípov sexuálnej výchovy aplikuje v praxi. Školy si majú možnosť priestor pre sexuálnu výchovu vytvoriť vo svojom školskom vzdelávacom programe v rámci voliteľných hodín. Tu je priestor pre vytvorenie sexuálnej výchovy ako samostatného predmetu s pôvodným názvom. Rovňanová (In: Rovňanová, Glosová, Lukšík, 2012) uvádza tieto súčasné možnosti škôl v realizácii sexuálnej výchovy/výchovy k manželstvu a rodičovstvu:

- Záujmový krúžok v rámci záujmového vzdelávania cez vzdelávacie poukazy.
- Samostatný predmet v rámci učebného plánu v školskom vzdelávacom programe s minimálnou dotáciou 0,5 hodín/týždeň = 16 vyučovacích hodín ročne v rámci disponibilných voľných hodín zo štátneho vzdelávacieho programu, ak uvedená problematika patrí medzi priority výchovno-vzdelávacej stratégie školy.
- Ako súčasť triednických hodín.
- V rámci etickej/náboženskej výchovy.
- V rámci prierezových tém podľa potrieb a možností školy.
- V rámci činnosti odborných zamestnancov školy (psychoetické výcviky, kurzy atď.).
- V spolupráci so širšou odbornou komunitou (z oblasti zdravotníctva, práva, psychológie, sociálnej práce, aktivity mimovládnych organizácií a pod.).

Koncepcia výchovy k manželstvu a rodičovstvu zaviedla povinnosť menovať koordinátora VMR na každej škole. Absentuje však ich odbornou-metodická príprava v adekvátnom vzdelávacom programe. Je len na konkrétnej škole, jej vedení, žiakoch, ich rodičoch a učiteľoch, odborných zamestnancoch a cieľoch vychádzajúcich zo štátneho a školského vzdelávacieho obsahu, rámec ktorého vymedzujú otázky (aj vo vzťahu k výchove k manželstvu a rodičovstvu), aký bude obsah, cieľové skupiny, zmysel, hodnoty, ciele, stratégie a metódy, vek a dĺžka vzdelávania, organizácia, legislatívny rámec, riadenie aj v oblasti sexuálnej výchovy.

Podľa Täubnera (2003) je obsah sexuálnej výchovy v školách obvykle konštruovaný na základe týchto podmienok:

1. Aktuálna spoločenská potreba, ktorá je podmienená objavom alebo rastom rôznych negatívnych javov (napríklad nárast sexuálne prenosných chorôb, objav nových nebezpečných ochorení – AIDS).
2. Vplyvy krajín, ktoré modulujú predstavy spoločenského vývoja ostatných krajín a tým aj predstavy o výchove občanov/občianok.
3. Tradícia a kultúra spoločnosti, politika a ideológia štátu.
4. Aktuálne spoločenské normy, zákony a pravidlá života v spoločnosti z hľadiska súčasného i budúceho.
5. Rozvoj vedeckého poznania predovšetkým v (špeciálnej) pedagogike, psychológii a biológii človeka, medicíne, sexuológii a ďalších príbuzných vedách.
6. Opozičné postoje, ktoré vyplývajú predovšetkým z rôznych svetonázorových postojov ostatných sociálnych skupín.

Sexuálna výchova spracovaná do niekoľkých vyučovacích predmetov (prírodoveda, biológia človeka, občianska výchova a podobne) alebo zahrnutá do výchov (rozumová, zmyslová, pracovná, výtvarná a podobne) v školách pre žiakov s mentálnym postihnutím a posilňovaná formou skupinových preventívnych programov i cieleným výchovným pôsobením v rodinách, predstavuje súbor najmä týchto schopností a zručností (Novosad, 2002):

- Byť schopný orientácie v spoločnosti, rozumieť zákonom a normám sociálneho správania, vedieť kam sa môžem obrátiť so žiadosťou o podporu v nepriaznivej situácii a vedieť sa na profilovaní a realizácii adekvátnej pomoci spolupodieľať.
- Byť schopný efektívneho medziľudského kontaktu a komunikácie, ovládať techniky pokiaľ možno jednoznačného dorozumievania, vedieť povedať „nie“ a vedieť, ako sa brániť manipulácii, zastrášovaniu, zneužívaniu a podobne.
- Získať a rozvíjať také sociálne zručnosti, ktoré pomôžu predchádzať a rozoznávať rizikové situácie vo vzťahu k sexuálnemu obťažovaniu a napadnutiu. Vedieť, čo je v medziľudskom kontakte bežné, čo ma neponižuje, čo je mi príjemné, a naopak, čo mi príjemné nie je, čo si nemusím nechať páčiť a ako sa tomu efektívne brániť, a taktiež vedieť prejavovať svoju pozornosť o druhého primerane akceptovateľným spôsobom, vedieť, že každý má právo odmietnuť.
- Uvedomovať si, že nie každý človek, ktorý o mňa prejavuje záujem, koná s dobrým úmyslom. Vedieť rozoznávať fakticky i potenciálne nebezpečných jedincov.
- Poznať zásady bezpečného sexuálneho správania a hygieny, vedieť pomenovať relevantné telesné partie, popísať, čo sa s nimi deje (a popísať, čo sa s nimi stalo, keď ma niekto sexuálne obťažoval alebo napadol). Poznať nebezpečenstvo pohlavne prenosných chorôb a vedieť o možnostiach i použití antikoncepcie.
- Byť si vedomý/á svojich občianskych práv i povinností, vedieť sa primerane presadiť a kooperovať s druhými ľuďmi, byť si vedomý svojej ľudskej hodnoty.

Všetky uvedené schopnosti a zručnosti by mali prispieť k bežnému samostatnému životu (vrátane bývania alebo asistovaného bývania) a čo možno k najplhodnotnejšiemu životu osôb s mentálnym postihnutím v spoločnosti a teda i k obojstranne pozitívnemu nadväzovaniu partnerských i sexuálnych vzťahov.

Sexuálna výchova v ISCED 1 – primárne vzdelávanie

V slovenskom školskom systéme je na základných i stredných školách vzťahový rámec sexuálnej výchovy zahrnutý v predmetoch biológia, etická výchova, náboženská výchova, občianska výchova a v prierezovej téme osobnostný a sociálny rozvoj a najmä v rámci „inovovaných“ učebných osnov Výchovy k manželstvu a rodičovstvu schválených v roku 2010 (Výchova k manželstvu a rodičovstvu – učebné osnovy, 2010). Podľa Olgy Pietruchovej, predsedníčky Spoločnosti pre plánované rodičovstvo sa však inovované osnovy „v podstate ničím nelíšia od starých, je to len alibi.“

Na špeciálnych základných školách sa sexuálna výchova vyučuje v rámci predmetov – etickej výchovy, biológie, občianskej výchovy a v rámci iných predmetov formou tzv. skrytých osnov ako aj v mimovyučovacích výchovno-vzdelávacích aktivitách triedneho učiteľa. Samozrejme, najväčší priestor je na triednických hodinách a najmä na etickej výchove. Tá je však opäť nepovinná a žiaci (no častejšie ich rodičia) si vyberajú medzi ňou a náboženstvom. Výsledkom je, že existujú regióny, kde sa v škole neučí etickú výchovu ani jeden žiak a namiesto vedeckých informácií o sexualite počujú, že homosexualita je dedičný hriech, masturbácia škodí zdraviu, predmanželský sex je neprípustný a každá interrupcia rovná sa vražda. Podľa Prevendárovej (1994) je potrebné vytýčiť si, aké sú základné atribúty sexuálnej výchovy pri jej vyučovaní, aby bolo vyučovanie tejto oblasti efektívne v budúcom živote osôb s mentálnym postihnutím.

Obsah výchovy k manželstvu a rodičovstvu sa vo Vzdelávacom programe pre žiakov s ľahkým stupňom mentálneho postihnutia (Vzdelávacie programy pre žiakov s mentálnym postihnutím, ISCED 1 – primárne vzdelávanie, 2009) prezentuje vo vyučovaní viacerých učebných predmetov, avšak kľúčové postavenie má spoločenskovedné učivo vecného učenia – tematický celok Domov a jeho okolie v 1. ročníku ŠZŠ, Rodina a spoločnosť v 2. ročníku a Domov a rodina v 3. ročníku a učivo vlastivedy – tematický celok Rodina v 4. ročníku, Život v rodine v 5. ročníku a Živá príroda v 6. ročníku. Ťažisko vyučovania výchovy k manželstvu a rodičovstvu je najmä v predmetoch etická výchova a náboženská výchova. Učiteľ etickej výchovy dôsledne realizuje výchovu k manželstvu a rodičovstvu v súlade s učebnými osnovami etickej výchovy (Učebné osnovy etickej výchovy pre 5. až 9. ročník základnej školy, 1997). Biologický aspekt výchovy k manželstvu a rodičovstvu sa realizuje v predmete biológia a spoločensko-občiansky aspekt v predmete občianska výchova.

Výchova k manželstvu a rodičovstvu je ucelený systém výchovy a vzdelávania žiakov, preto sa dá pri relevantných témach aplikovať aj v ostatných učebných predmetoch. Vhodným začlenením a kreativitou učiteľa sa s výchovou k manželstvu a rodičovstvu žiaci oboznamujú aj na hodinách slovenského jazyka – v literárnej výchove a pri telesnej výchove.

Žiaci sa môžu venovať výchove k manželstvu a rodičovstvu aj na hodinách voliteľného predmetu náboženskej výchovy. Nie je tu presne vymedzené, v akom rozsahu by sa mal katechét/pedagóg venovať tejto problematike. Katolícke a katechetické pedagogické centrum, n. o. navrhlo metodické odporúčanie pre včlenenie nadpredmetových vzťahov v základných školách, kde zaradilo aj výchovu k manželstvu a rodičovstvu od 1. ročníka. Obsahuje témy ako ľudská dôstojnosť, túžby a plány, úcta k pohlaviu, sex a láska, budovanie vzťahov a iné.

Témy, ktoré môžu objektívne spadať do oblasti sexuálnej výchovy sú obsiahnuté v rámci prezentovaných predmetov. Priama zmienka o sexuálnych témach sa však vyskytuje len ojedinele. Pri tvorbe školského vzdelávacieho programu však ide zväčša o osobné domnienky a potreby, čo do predmetu zaradiť priamo a na čom spolupracovať s učiteľmi iných predmetov. Témy potvrdzujú konštatovanie z učebných osnov (VMR, 2010), že najmä vo vyšších ročníkoch špeciálnych základných

škôl hlavnú úlohu preberajú predovšetkým učitelia biológie, občianskej výchovy a etickej výchovy, resp. triedny učiteľ.

Rovňanová (2012) konštatuje, že v súčasných učebných osnovách oficiálne schválených pre predmet s názvom výchova k manželstvu a rodičovstvu sú ošetrované len okrajovo alebo chýbajú témy sexuálnej orientácie, rodových stereotypov, sexuálnych a reprodukčných práv, prevencie sexuálneho násillia či odstraňovania diskriminácie vrátane HIV pozitívnych ľudí.

Vykydalová (2006) odporúča vzhľadom k miere postihnutia, mentálnej a telesnej vyspelosti, prejavom v správaní a záujmu o sexualitu, poskytovanie informácií o fyziológii pohlavných orgánov, sexualite a vzájomných partnerských vzťahoch. Poskytnutím náležitých informácií sa podľa autorky posilňuje nielen právne vedomie týchto osôb, ale môžeme zároveň zabrániť negatívnym, traumatizujúcim sexuálnym skúsenostiam, dokonca aj sexuálnemu zneužívaniu.

Ciele výchovy k manželstvu a rodičovstvu špecifikuje dokument Učebné osnovy – Výchova k manželstvu a rodičovstvu (2010). Učebné osnovy definujú ciele a témy osobitne pre primárne vzdelávanie – ISCED 1, nižšie sekundárne vzdelávanie – ISCED 2 a vyššie sekundárne vzdelávanie – ISCED 3. Učebné osnovy jednoznačne postulujú informačný aj výchovný cieľ tohto predmetu; učiteľ by mal nielen odovzdávať poznatky, ale aj formovať postoje a pomáhať utvárať „žiaduci hodnotový systém“ (s. 11) – žiaducu hodnotovú orientáciu však osnovy bližšie nepopisujú, naznačujú ju len implicitne (Masaryk, 2004).

Je pravda, že nie na všetkých školách sexuálnu výchovu akceptovali, nie na všetkých školách ju robia kvalitne. V tomto smere je ešte veľa čo doháňať priebežným vzdelávaním učiteľov všetkých so sexuálnou výchovou súvisiacich predmetov, vzdelávaním a výchovou žiakov a informovaním rodičov. Najmä rodičia sú málo informovaní o cieľoch a princípoch tejto zložky výchovy, napriek tomu, že z Konceptie výchovy k manželstvu a rodičovstvu vyplýva riaditeľom škôl komunikovať a spolupracovať s rodičmi v tejto oblasti osobnostnej formácie detí a mladých ľudí.

Podľa Janiša (2013) prezentovaný súčasný stav vypovedá o tom, že postupne dôjde k potlačovaniu sexuálnej výchovy v prostredí školy. Autor predpokladá, že na informovanosti a realizácii sa budú podieľať výraznejšou mierou ďalšie subjekty výchovy, ako napr. masmédiá, internetové zdroje, poradenstvo a individuálne nosiče.

K METODICKÝM OTÁZKAM INŠTITUCIONÁLNEJ SEXUÁLNEJ VÝCHOVY

Pri vstupe do metodiky sexuálnej výchovy osôb s mentálnym postihnutím sa je potrebné zamyslieť nad otázkami: *Ako učiť osoby s mentálnym postihnutím spoločenským interakciám v súkromí? Ako sa človek s mentálnym postihnutím môže naučiť flirtovať s romantickou atraktivnosťou? Ako niekomu povie, že ho chce pevne objat? Ako bude komunikovať s osobou, ktorá ho chce pobožkať a on pobožkaný byť nechce? Alebo chce, ale nie práve teraz... alebo práve teraz áno. A keď nevie dať francúzsky bozk? Aké sú pravidlá intímnosti a dvorenia?*

Podľa Walkera-Hirscha (2007) pri učení týchto intímnych a ďalších sociálnych a sociálne-sexuálnych pravidiel nie je možné kopírovať modelové správanie rodičov či učiteľov alebo súrodencov. Na výučbu niektorých z intímnych spoločenských pravidiel je možné použiť v predchádzajúcej kapitole prezentované osnovy sexuálnej výchovy, ale mnoho škôl či zariadení žiadnu sexuálnu výchovu nerealizuje. Na Slovensku môžeme dokonca hovoriť o absencii programov sexuálnej výchovy osôb s mentálnym postihnutím. Učitelia týchto žiakov nie sú vyškolení diskutovať o sociálnych pravidlách intímneho sexuálneho správania. Osobné hodnoty učiteľov, rodín a samotných žiakov s mentálnym postihnutím sú rôzne a sú rozdiely aj v akceptovaní toho, čo je tabu.

Pri realizácii sexuálnej výchovy osôb s mentálnym postihnutím musíme preto konkrétne ciele, úlohy, metódy a obsah sexuálnej výchovy štrukturovať vždy v závislosti od vekovej kategórie detí, mládeže alebo dospelých, s ktorými pracujeme, ale aj ich vývinové, psychické, somatické, ako aj mentálne osobitosti (McElhatton, 2010). Zohľadniť by sme mali aj špecifické podmienky, z ktorých osoby s mentálnym postihnutím pochádzajú.

Výskumy, ako aj praktické skúsenosti z realizácie sexuálnej výchovy na školách u nás aj vo svete poukazujú na to, že programy efektívnej sexuálnej výchovy (Ver-narcová, Selvek, 2004; Švihelová, 2004) majú niekoľko spoločných charakteristík. Tieto programy sú založené na daných bodoch:

- sú vedené učiteľmi, ktorí sa vážne/úprimne zaujímajú o danú oblasť a prechádzajú primeraným výcvikom;
- sú tolerantné k veku, kultúre a skúsenostiam žiakov;
- poskytujú presné základné informácie;
- trvajú dostatočne dlhý čas;
- používajú širokú paletu vzdelávacích techník;
- odovzdávajú jasný odkaz o abstinencii sexuálneho správania čo možno najdlhší čas ako aj užívaní antikoncepcie v prípade sexuálnej aktivity;
- sú založené na teóriách, ktoré boli efektívne v redukcii riskantného sexuálneho správania;
- zahŕňajú aktivity, ktoré sa venujú sexuálnemu správaniu konanému pod tlakom vrstovníkov a sociálnych skupín;
- umožňujú študentom nacvičovať vzájomnú komunikáciu a techniky odmietania.

Metódy sexuálnej výchovy

Metódy sexuálnej výchovy by mali vychádzať z poznatkov ontogenetickej a sociálnej psychológie, pedagogiky, sociológie ako aj etiky a medicíny. Podľa Šelnera (1999), ak zoberieme do úvahy, že nezastupiteľnú rolu pri ich výchove a vzdelávaní hrá názorný (najlepšie reálny) príklad, sú všetci, ktorí nevyrastajú aspoň v primerane harmonickom rodinnom prostredí o takýto pozitívny a konštruktívny príklad ochudobnení. Najmä v kolektívnych zariadeniach je jedna z najdôležitejších výchovných metód prakticky nevyužitelná.

Kedže v procese sexuálnej výchovy rozlišujeme tri základné roviny (oblasť kognitívneho učenia, oblasť emocionálneho (afektívneho) učenia, oblasť učenia sa zručností), je tomu nutné podriaďiť nielen jej obsahovú štruktúru, ale aj spôsob odovzdávania informácií. Rozmanitosť edukačného prostredia, obsahová šírka predmetu, rozptyl vekovej a mentálnej úrovne žiakov nedovoľujú vybrať jednu univerzálnu metódu. Z dôvodu množstva vyučovacích metód, ktoré prioritne popisuje didaktika, nie je možné vytvoriť jednotnú klasifikáciu. Niektoré metódy však majú vyššiu, iné nižšiu efektívnosť.

V sexuálnej výchove sa za najmenej efektívne považujú monologické metódy, pri ktorých je najnižšia aktivita na strane žiakov. K efektívnejším metódam podľa Vernanrcovej (2005) patria dialogické metódy, tréningové metódy, hry, dramatizácia a problémové metódy. V sexuálnej výchove osôb s mentálnym postihnutím Täubner (2003) rovnako odporúča metódy aktivizačné, v ktorých je typická vysoká aktivita a spolupráca učiteľa so žiakmi s mentálnym postihnutím i s preberanou témou. Z aktivizačných metód sú to najmä **dialogické metódy**, ktoré sú postavené na slovnej interakcii medzi učiteľom a žiakom alebo medzi žiakmi navzájom. Dialógy podľa témy a zámeru učiteľa môžu prebiehať v skupinách homogénnych alebo heterogénnych z hľadiska pohlavia žiakov alebo stupňa mentálneho postihnutia. V rámci dialogických metód je možné podľa Täubnera (2003) použiť aj ďalšie aktivizačné prvky, ako napríklad:

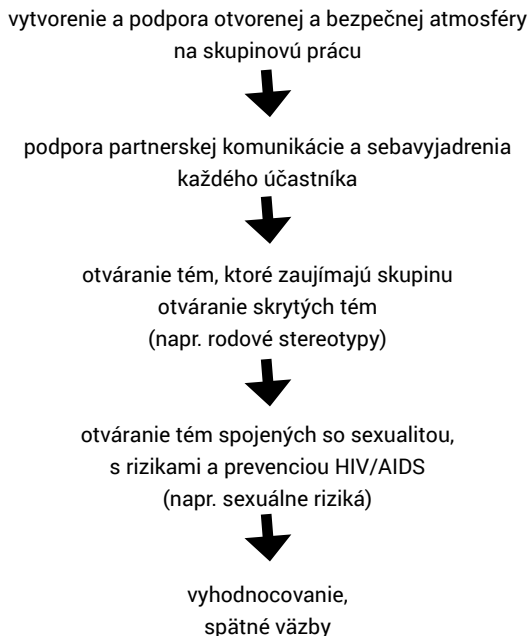
- *Hlasovanie* – žiaci majú v rukách farebné karty, ktorými dávajú najavo svoj súhlas, nesúhlas alebo nepochopenie.
- *Reťazový dialóg* – žiaci sedia v kruhu a každé v poradí vyjadruje svoj názor k názoru vedľa sediaceho.
- *Alternatívne riešenie* – žiaci odpovedajú na dotazy s ponukou alternatívnych odpovedí a sami svoju alternatívu zdôvodnia.
- *Dialóg s loptou* – žiak kladie otázku, vysloví tvrdenie a vyvolá iného/inú tým, že mu hodí loptu.

Ťažisko sexuálnej výchovy je potrebné metodicky optimálne položiť na **interaktívne a zážitkové metódy** založené na sociálnom učení a aktivizácii, pri ktorých majú osoby s mentálnym postihnutím možnosť vymieňať si navzájom vlastné skúsenosti, počúvať rôznorodé argumentácie a reagovať na ne, zbavovať sa obáv a predsudkov. Ich spoločným menovateľom je, že nielen informujú, ale poskytujú žiakom skúsenosť, podporujú proces ich vlastného uvažovania, tvorivosť, umožňujú im v spoločných interakciách rozvíjať svoje sociálno-komunikačné zručnosti, v konfrontácii s ostatnými si vyjasňovať a formovať vlastné názory, učiť sa rešpektovať názory a postoje iných. Pomáhajú žiakom vytvárať si úsudok na danú tému na základe vlastného prežívania a zážitkov, ktoré potom prirodzeným spôsobom ovplyvňujú ich postoje a správanie. V praxi sexuálnej výchovy je osvedčený nasledujúci model sociálneho interaktívneho učenia (Rovňanová, 2012): Učenie prebieha v atmosfére bezpečia a otvorenosti. Najskôr sa otvárajú otázky a témy zaujímavé pre skupinu, potom skryté (resp. tabuizované témy) a témy spojené so sexualitou, s rizikami a pod. Je užitočné zachovať aj postupnosť v náročnosti

jednotlivých tém. Poskytnúť napr. informácie o HIV/AIDS môže byť pre niekoho menej náročné, ako rozprávať sa o sexuálnom styku či homosexualite.

SEXUÁLNA VÝCHOVA AKO INTERAKTÍVNE SOCIÁLNE UČENIE

OBR. Sexuálna výchova ako interaktívne sociálne učenie (Rovňanová, 2012)

V oblasti sexuálnej výchovy patria k významným aj **problémové metódy**, kde základným prvkom je rozhodovací proces, v ktorom žiaci spravidla rozhodujú medzi alternatívami. Na základe svojich vedomostí a skúseností volí optimálne riešenie problému. Problém rieši žiak v závislosti na organizačnej forme – sám, v skupine žiakov alebo vo dvojiciach. V rámci problémových metód je využívaná tzv. prípadová metóda, ktorú môžeme členiť na:

- *Harwardskú – rozborovú štúdiu* – žiaci riešia podrobne popísanú situáciu zo života, kde nemusí byť problém jasne formulovaný, žiaci ho sami objavia a riešia.
- *Fiktívnu štúdiu* – umelo vykonštruovaný skrátený príbeh so zrejším problémom, napríklad: „Pred dievča v parku vyskočí muž a rozopne si nohavice, pod ktorými je nahý. Čo má dievča urobiť?“
- *Riešenie konfliktu* – základom je popis konfliktu alebo jeho záznam a žiak je postavený do role rozhodcu, napríklad súdny spor o dieťa a podobne.
- *Živá prípadová štúdia* – prípad popisuje osoba, ktorej sa to týka a žiaci jej ho pomáhajú riešiť.
- *Postupné zoznamovanie s prípadom* – žiaci spočiatku nedostanú všetky informácie o prípade a v priebehu riešenia odhalujú „detektívne“ ďalšie informácie, ktoré im pomáhajú pochopiť a vyriešiť problém.

Problémové metódy sú vždy uzatvárané výchovno-vzdelávacím zovšeobecňujúcim stanoviskom, ktoré za pomoci žiakov koncipuje učiteľ. Učiteľ súčasne ukazuje ďalšiu aplikáciu pre súčasnú i budúcu životnú prax žiakov.

Täubner (2003) ďalej odporúča **inscenačné metódy**, ktorých podstatou je problém alebo konflikt, ktorý deti sami hrajú. Metóda učí praktickej zručnosti rozhodovania a je schopná vytvárať zručnosti, návyky a formovať správanie. Inscenačné metódy sú veľmi náročné na prípravu, ale svojim formatívnym vplyvom patria medzi najúčinnejšie metódy sexuálnej výchovy. Autor k nim zaraďuje metódy:

- *Štruktúrne* – žiaci hrajú vopred popísané roly a môžu do hry začleňovať aj nepoučených spolužiakov.
- *Neštruktúrne* – žiaci poznajú svoje role iba všeobecne a riešenie vyplýva z hry samotnej, prípadne ho žiaci v hre objavia.
- *Demonštratívne inscenácie* – inscenáciu predvedú herci, žiaci sa hry nezúčastnia, iba pozorujú.

Za veľmi významnú aktivizačnú a inovačnú v rámci sexuálnej výchovy považujeme **metódu hry**. Metóda hry má najmä tieto významy: motivuje žiakov k sociálnemu učeniu, prebúdza ich zvedavosť a radosť zo schopnosti sa učiť z vlastnej skúsenosti, vytvára vedomosti, postoje a správanie; zvyšuje aktivitu pasívnych členov a reguluje dominantných žiakov; dovoľuje nenásilné zavedenie nových noriem v správaní dieťaťa; učí deti citlivému vnímaniu, učí ich vyjadrovať svoje pocity, učí ich umeniu požiadať o pomoc, rozvíja ich zodpovednosť, ujasnia si medziľudské vzťahy a svoje role v nich a pod.

Sielert et al. (1994) vytvorili pre potreby sexuálnej výchovy bohatý systém hier. Členia ich nasledovne:

- *Sexualita a reč* – hry učia úprimnosti vo vyjadrovaní v sexualite, správnym termínom a asertívnemu vyjadrovaniu.
- *Poučenie o tele a sexe* – sexuálny vývoj a správanie, ženský cyklus, choroby, tehotenstvo a podobne.
- *Pohlavné roly* – rola pohlavia, predstava muža a ženy, typy obliekania.
- *O zovňajšku, zmyselnosti a obrazoch* – zjav a sexualita, obliekanie, obraz muža a obraz ženy, výraz, možnosti úprav.
- *Druhá tvár sexuality* – násilie v sexualite, násilie voči ženám a dievčatám, prevencia pohlavného zneužívania, prostitúcia, pornografia, perverzita.
- *Hodnoty, cnosti a normy* – znalosť hodnôt, hľadanie hodnotovej orientácie, sexuálna morálka, sexuálne hodnotenie, vernosť.

Spôsob vysvetľovania a priblíženie tejto témy osobám s mentálnym postihnutím je o to zložitejšie, že títo jednotlivci si nevedia predstaviť niektoré abstraktné pojmy a preto potrebujú konkretizáciu a hlavne veľa príkladov zo života.

Modelové situácie, nácvik správnych riešení, zovšeobecnenie získaných zručností – to všetko sú podľa Štěrbovej (2009) metódy založené na behaviorálnom prístu-

pe. Osoby s mentálnym postihnutím by mali mať primeranú odmenu tak, aby sa ich žiaduce správanie dosiahnuté v modelových situáciách posilňovalo a stalo sa súčasťou ich bežného života. Len tak sa posilní ich istota v poskytnutí súhlasu s aktivitami, ktoré sa týkajú sexuálneho správania a konania a ochránia samy seba pred nežiaducimi aktivitami zo strany druhých a pred sexuálnym obťažovaním a zneužívaním. Súčasne ich posilnia v žiaducom správaní a istotách, ako nadväzovať primerané kontakty rozvíjajúce ich sexuálne prežívanie bez ohrozenia.

Za veľmi podnetný a dobre rozpracovaný systém zo série vzdelávacích stratégií používaný v zahraničí je považovaný model The CIRCLES® od Walker-Hirsch (2007). Táto metóda s názvom Kruhy je tiež stručne uvedená v publikácii od Štěrbovej (2009) podľa Burdovej (1998).

Formy a prostriedky práce v sexuálnej výchove

Podľa Poppera (2002b) sú v sexuálnej výchove osôb s mentálnym postihnutím vhodné **skupinové formy práce**, pri ktorých je nevyhnutné vytvoriť si s účastníkmi hneď od začiatku vzťah dôvery a bezpečia, postupovať malými krokmi s následným opakovaním a sumarizovaním preberaných tém, ponechať dostatočný priestor na diskusiu, pracovať so situáciami a ilustráciami z konkrétneho života, uvádzať príklady a prípadové štúdie, ktoré si osoby s mentálnym postihnutím dokážu reálne predstaviť. Dôležité sú však aj **individuálne pohovory a rozhovory**, poskytujúce zrozumiteľné a praktické rady o sexuálnom živote (Slowík, 2009).

Podľa Štěrbovej (2012) musí byť individuálne vyučovanie sexuálnej výchovy osôb s mentálnym postihnutím konkrétne, stručné a jasné, vizuálne s využitím napodobňovania a hrania hier, s použitím videa (nahrávanie v reálnom prostredí), s prehrávaním a diskusiami, s vysvetľovaním sociálnych situácií s využitím kontaktov s vrstovníkmi. Učiteľ by mal posúdiť schopnosť žiakov s mentálnym postihnutím používať abstraktné myslenie k voľbe didaktických materiálov.

Pri vzdelávaní osôb s mentálnym postihnutím v tej istej skupine sa osvedčuje **zastúpenie oboch pohlaví**. Mnohí dospelí s mentálnym postihnutím sa stali veľmi zdržanliví v sexuálnych otázkach, ale po vysvetleniach a vzdelávaní preukazujú väčšiu vzájomnú dôveru (Matulay, 1986).

Vágnerová (2004) za **optimálnu veľkosť skupiny** pri vyučovaní sexuálnej výchovy považuje u bežnej populácie 20 – 25 ľudí, u žiakov s ľahkým mentálnym postihom 10 – 15 ľudí a u osôb s ťažkým mentálnym postihnutím 3 – 5 ľudí.

Pri osvojovaní si sociálnych zručností obľubujú osoby s mentálnym postihnutím aktivity označované ako hranie rolí, pri ktorých vyjadrujú vlastné pocity a učenie sa prostredníctvom toho, čo prežívajú (vlastných zážitkov) je pre nich, na rozdiel od abstrakcie a zovšeobecňovania, ľahko zvládnuteľné. Menej obľubujú situácie vyžadujúce písomný prejav, či už individuálny alebo pri práci v skupine. Napokon je dôležité uplatňovať aj individuálny prístup, kedykoľvek si to jedinec alebo vzniknutá situácia vyžaduje.

Ďalšie možné vzdelávacie stratégie zahrňujú používanie *multizmyslovej činnosti*

prostredníctvom ilustrácií, anatomických modelov, snímok, fotografií, audiovizuálnych materiálov, interaktívnych hier alebo adaptívnej technológie, rozpisovanie a učenie sa novej úlohy po niekoľkých malých krokoch, opakovanie, precvičovanie v spojení so spätnou väzbou, povzbudením a pochvalou. Obsah by nemal byť obmedzený na sexuálne fakty, ale rovnako aj na rozvoj sociálnych zručností a vzťahy (Sweeney, 2007).

Pri témach zameraných na zvýšenie vedomostí je efektívne používať video nahrávky, fotografie, obrázky a ilustrácie. Využitie počítača dokáže napr. veľmi rýchlo sprístupniť široké množstvo informácií, rozvíja logické myslenie so súčasným rešpektovaním individuálnych potrieb žiaka. Jedným zo spôsobov je využitie výučbového multimedialného programu. Výhodou takéhoto programu je napr. zaradenie obrázkov, animácií, zvukových komentárov do výkladu učiteľa, vysoký stupeň motivácie (práve vďaka animáciám, zvukom), možnosť individuálneho tempa pri prehlíadaní programu žiakmi, nový spôsob podávania informácií (nielen cez slovo učiteľa), konštruktivistický prístup – žiak sám získava poznatky svojou aktivitou a i. (Mázorová, 2001). Jedným z aktuálnych aspektov edukačného procesu, na ktoré poukazujú Šlehofer a Švihelová (2001) je aj využívanie moderných elektronických komunikačných metód, ako napr. internetu. Internet a iné multimedialne prostriedky zohrávajú čoraz väčšiu úlohu v samovzdelávaní žiakov, a to aj v oblasti sexuálnej výchovy.

Je potrebné poznamenať, že rovnako ako cieľ, tak aj obsah výučby sexuálnej výchovy (s výnimkou žiakov s ťažším mentálnym postihnutím) sú tie isté pre všetkých žiakov (s menšími rozdielmi), ale metodika výučby má byť pre žiakov s mentálnym postihnutím vždy modifikovaná vzhľadom k stupňu ich mentálneho postihnutia.

ZÁVER

Uviedli sme stručnú charakteristiku obsahu, metód, foriem a prostriedkov sexuálnej výchovy osôb s mentálnym postihnutím. Naším zámerom nie je v tejto práci poskytnúť ich úplný a vyčerpávajúci obraz, preto v danom smere odporúčame ďalšie publikácie: Täubner (2003), Štěrbová (2007, 2009), Volfová, Kozáková, Velimínsky (2008), Mandzáková, Hornák (2009) a i.

Vychádzame však z toho, že iba kvalitná a odborná podpora pomôže ľuďom s mentálnym postihnutím žiť svoj sexuálny život slobodnejšie s minimalizáciou rizík. Túto podporu im môžu poskytnúť odborníci a odborníčky, ktorí/é disponujú odborným, priateľským, empatickým a otvoreným postojom k sexualite osôb s mentálnym postihnutím, ktorý nie zaťažený moralizovanými a ideologizovanými presvedčeniami, ale vychádza z aktuálneho stavu vedeckého poznania.

Text vznikol vďaka podpore grantov:

VEGA č. 1/0286/14: Behaviorálne a postoje atribúty sexuality mládeže s ľahkým mentálnym postihnutím v kontexte rizika a prevencie

VEGA č. 2/0015/12: Životné štýly, normy a ich prekračovanie: cesty k osobnej spokojnosti a spoločenskej prosperite.

BIBLIOGRAFIA

1. Berger, P. L., Luckmann, T. 1999. Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění. Brno: CDK.
2. Burdová, I. 1988. Kurz k sexualitě osob s mentálním postižením. Praha: Pragov-ersa, 1988.
3. Havlík, R., Koťa, J. 2002. Sociologie výchovy a školy. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-635-7.
4. Helus, Z. 2007. Sociální psychologie pro pedagogy. Praha: Grada, 2007. ISBN 978-80-247-1168-3.
5. Janiš, K. 2013. Motivy a limity sexuální výchovy. In: Lištiak Mandzáková, S., Marková, D., Horňák, L. Eds. Sexualita a postihnutie. Prešov: PF PU v Prešove, 2013, s. 54-77. ISBN 978-80-555-0981-5.
6. Lukšík, I., Supeková, M. 2003. Sexualita a rodovosť v sociálnych a výchovných súvislostiach. Bratislava: Humanitas, 2003. ISBN 80-89124-0-1-1.
7. Lukšík, I., Glosová, K., Rovňanová, L. 2012. Sexuálna výchova v kontexte ľudských práv. Stručný sprievodca. Bratislava: Spoločnosť pre plánované rodičovstvo. ISBN 978-80-970902-2-7.
8. Novosad, L. 2002. Problematika zdravotního znevýhodnění či postižení v oblasti sexuálního života a zaměření preventivně-výchovných aktivit. In: Ochrana zdravotně postižených před sexuálním zneužíváním: Zdravotně výchovná publikace. Praha: Sdružení zdravotně postižených v ČR, 2002. s. 25-31.
9. Mandzáková, S. 2011. Zvyšovanie kvality sexuálneho a partnerského života osôb s ťažším mentálnym postihnutím. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. ISBN 978-80-555-0455-1.
10. Mandzáková, S., Horňák, L. 2009. Sexuálna výchova a príprava na partnerstvo osôb s mentálnym postihnutím. Prešov: PF PU v Prešove, 2009. ISBN 978-80-8068-935-3.
11. Masaryk, 2004. Hodnotová orientácia učiteliek/ov výchovy k manželstvu a rodičovstvu. In: Sborník z kongresu Pardubice. [online]. [cit. 2013-01-24]. Dostupné z: <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cisloclanku=2006010620>
12. MÁZOROVÁ, H. et al., 2001. Možnosti využitia informačných a komunikačných technológií vo vyučovaní biológie. Bratislava: Štátny pedagogický ústav, 2001. ISBN 80-85756-54-4.
13. MATULAY, K. 1986. Mentálna retardácia. Martin: Osveta, 1986.
14. McElhatton, J. 2010. Facilities have myriad policies on mentally retarded clients having sex. [online] [cit. 2010-08-02]. Dostupné na internete:
15. POLIAKOVÁ, E. 1996. Problémy a perspektívy sexuálnej výchovy. In: poliaková, E. et al. (Ed.). Výchova k rodičovstvu, manželstvu a etike intímnych vzťahov. Nitra: SLOVDIDAC, 1996. s. 5-6. ISBN 80-967339-8-2.
16. PREVENDÁROVÁ, J. 1994. Výchova k manželstvu a rodičovstvu. Bratislava: Univerzita Komenského, 1994. ISBN 80-223-0779-3.
17. POPPER, M. 2002. Výchova k partnerstvu a sexuálna výchova osôb s mentálnym postihnutím. In: Informácie ZPMP v SR, 2002, roč. X, č. 52, s. 12-14.
18. Sielert, U. et al. 1994. Sexuální výchova: kniha netradičních metod výuky. Praha: Trizonia, 1994. ISBN 80-85573-36-9
19. Slowík, J. 2009. Příprava mentálně handicapovaných osob dlhodobě žijících v rezidenční péči na partnerské soužití. Sexualita mentálně postižených – II.: sborník materiálů z druhé celostátní konference organizované o. s. ORFEUS. Praha: Centrum denních služeb o.s. ORFEUS, 2009, s. 107-111. ISBN 978-80-903519-7-4.
20. Smetáčková, I., Václavíková Helšusová, L. 2006. Rodiče a další aktéři školního vzdělávání. In: Smetáčková, I. (Ed.). 2006. Gender ve škole: Příručka pro budoucí

- i současné učitelky a učitele. Praha: Otevřená společnost, o. p. s. s. 51-55.
21. Sweeney, L. 2007. Human Sexuality Education fro Students with Special Needs. [online], [citované 2008-07-14]. Dostupné na internete: [//www.ejhs.org/volume10/Marsh Media%20White%20Paper.pdf](http://www.ejhs.org/volume10/Marsh%20Media%20White%20Paper.pdf).
 22. Šelner, I. 1999. Sexuální pedagogika a psychosexuální poradenství. Pardubice: Marlin, 1999.
 23. Štěrbová, D. 2007. Sexualita osob s mentálním postižením. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007. ISBN 978-80-244-1389-2.
 24. Štěrbová, D. 2009. Sexuální výchova a osvěta u osob s mentálním postižením. Praha: SPRSV, 2009. ISBN 978-80-7415-005-0.
 25. ŠLEHOFER, J., ŠVIHELOVÁ, D.: Niektoré problémy intervencie pri rizikovom sexuálnom správaní. In: Školská psychológia: Intervenčné programy zamerané na rozvoj osobnosti. Nitra: PF UKF, 2001, s.131-134, ISBN 80-8050-458-X.
 26. ŠVIHELOVÁ, D., 2004. Sexuálne biografie mužov a žien generácie sexuálneho sebaopotvrdenia. In: Zborník vedeckých príspevkov z konferencie Zdravie, morálka a identita adolescentov. Nitra: FSVaZ UKF, 2004, s. 35-48, ISBN 80-8050-787-2.
 27. Täubner, V. 2003. Sexuální výchova jako předmět sexuální pedagogiky. In Sborník z kongresu Pardubice 2003. [online], 2003. [citované 2008-07-14]. Dostupné na internete: <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cisloclanku=2006030911>.
 28. McElhatton, J. 2010. Facilities have myriad policies on mentally retarded clients having sex. [online] [cit. 2010-08-02]. Dostupné na internete: <http://www.ent-net.com/news/reports/center/center6.htm>
 29. Učebné osnovy etickej výchovy pre 5. až 9. ročník základnej školy. MŠ SR, 1997.
 30. Vágnerová, M. 2004. Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-802-3.
 31. VERNARCOVÁ, J. 2005. Metódy školskej sexuálnej výchovy. In Sborník z kongresu Pardubice 2005. [online], 2005. [citované 2008-07-14]. Dostupné na internete: <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cisloclanku=2005121601>.
 32. VERNARCOVÁ, J., SELVEK, P., 2004. Sexualita adolescentov – postoje, názory a mýty (výsledky z medzinárodného prieskumu). In: Zborník vedeckých príspevkov z konferencie Zdravie, morálka a identita adolescentov. Nitra: FSVaZ UKF. 2004, s. 254-263, ISBN 80-8050-787-2.
 33. Volfová, I., Kozáková, Z., Velimínsky, M. 2008. Prevence sexuálního zneužívání dětí a adolescentů se specifickými potřebami. Praha: TRITON, 2008. ISBN 978-80-7387-129-1.
 34. Výchova k manželstvu a rodičovstvu – učebné osnovy, 2010. MŠ SR, 2010.
 35. Vykydalová, H. 2006. Sexuální identita osob s mentálním postižením: In: Sborník z kongresu Pardubice 2006. [online], 2006 [citované 2008-07-14]. Dostupné na internete:<http://www.planovanirodiny.cz/rservice.php?akce=tisk&cisloclanku=2006102203>.
 36. Vzdelávacie programy pre žiakov s mentálnym postihnutím, ISCED 1 – primárne vzdelávanie, 2009. MŠ SR, 2009.
 37. Walker-Hirsch, L. 2007. The Facts of Life... and More: Sexuality and Intimacy for People with Intellectual Disabilities. Baltimore: Paul. H. Brookes Publishing, 2007. ISBN-10-1-55766-714-4.
 38. WHO. 2010. Regional Office for Europe and BZgA Standards for Sexuality Education in Europe: A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists. Cologne: Federal Centre for Health Education, BZgA. ISBN 978-3-937707-82-2.
 39. Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní a o zmene a doplnení niektorých zákonov. MŠ SR, 2008.